

Marzenna Cyzman*
Paweł Bohuszewicz**

Wokół pojęcia konstruktywizmu

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/LC.2016.033>

Streszczenie: Tekst przedstawia krótką historię radykalnego konstruktywizmu i jego aplikacji w polskich naukach humanistycznych. Autorzy stawiają tezę, że nie jest możliwe ściśle wyznaczenie pojęcia radykalnego konstruktywizmu w związku z jego różnorodnością i zmiennością. Istnieją raczej różne stanowiska badawcze, które łączą pewne wspólnie podzielane przekonania (np. o konstrukcyjnym charakterze poznania). Prace fundatora radykalnego konstruktywizmu Ernsta von Glasersfelda są wprawdzie w Polsce szerzej nieznanne, jednak autorzy artykułu znajdują i na rodzimym gruncie znakomite prace inspirowane tezami radykalnych konstruktywistów, również w obszarze dyskursu literaturoznawczego.

Słowa kluczowe: radykalny konstruktywizm, Glasersfeld, literaturoznawstwo empiryczne

Abstract: The paper presents a short story of radical constructivism and its applications in the field of Polish humanistic research. The authors claim that it is impossible to establish the coherent definition of radical constructivism due to its variability and changeability. There are rather different radical constructivist positions connected by the common assumptions (for example: the constructivist character of human cognition). The works of the founder of radical constructivism, Ernst von Glasersfeld, are still unknown in the Polish reception, however the authors find the excellent works inspired by the radical constructivist theses, also in the field of literary research.

Keywords: radical constructivism, Glasersfeld, empirical literary research

* Adiunkt w Zakładzie Teorii Literatury Instytutu Literatury Polskiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Bada problemy z pogranicza filozofii i literaturoznawstwa. Opublikowała ostatnio książkę *Nieznosna płynność rzeczy. Dyskurs, interpretacja, retoryka w nie-dualizującym sposobie mówienia* (Toruń 2015), która stanowi pierwszą monografię nie-dualizującego sposobu mówienia Josefa Mitterera. Email: marzennacyzman@poczta.onet.pl.

** Adiunkt w Instytucie Literatury Polskiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika. Zajmuje się literaturą dawną i teorią literatury. Opublikował m.in. książkę *Gramatyka romansu. Polski romans barokowy w perspektywie narratologicznej* (Toruń 2009). Email: bohusz@umk.pl.

Nie da się przedstawić w skrócie historii konstruktywizmu¹. Nie da się również wyznaczyć w sposób spójny jego pojęcia, bowiem nie odnosi się ono do jednolitego kierunku metodologicznego. Konstruktywizm to raczej umowna nazwa wskazująca wprawdzie pewną określoną tendencję epistemologiczną, lecz w różny sposób realizowaną przez badaczy z tym nurtem kojarzonych. Teza, którą tu stawiamy, nie jest oryginalna. Jest ona artykułowana właściwie przez wszystkich autorów opracowań na temat konstruktywizmu, m.in.: Erazma Kuźmę we wstępie do antologii *Konstruktywizm w badaniach literackich*², Michała Wendlanda w *Wielu twarzach konstruktywizmu*³, Ewę Piotrowską w pracy *Spółeczny konstruktywizm a matematyka*⁴ i Sigfrieda Schmidta w *Rzeczywistości obserwatora*⁵.

Poniżej chcielibyśmy skupić się na radykalnym konstruktywizmie, choć i jego pole odniesienia nie jest bynajmniej jednoznaczne. Zasadniej byłoby mówić o radykalnych konstruktywizmach, zważywszy na różnorodność stanowisk badaczy związanych z tym nurtem. Radykalny konstruktywizm, w sensie singularnym, da się zdefiniować tylko bardzo ogólnie, tak jak czyni to np. Michael Fleischer, który ujmuje jego upatrywaną u początku lat 70. historię jako zbiór konsekwencji wyciągniętych z posiadanej już wiedzy i stopniowego łączenia różnych dyscyplin w jedną teorię⁶.

Inicjatorem radykalnego konstruktywizmu i autorem nazwy tego kierunku jest parający się różnymi dziedzinami wiedzy, psychologią, filozofią, cybernetyką, lingwistyką, Ernst von Glasersfeld. We wstępie do opublikowanej na początku lat 80. książki pod redakcją Paula Watzlawicka, *Die erfundene Wirklichkeit*⁷, Glasersfeld po raz pierwszy użył nazwy *radykalny konstruktywizm*. Od początku lat 80., kiedy to ta książka została opublikowana, nurt ten istnieje zatem jako przedsięwzięcie dystynktywne względem innych kierunków myślowych XX wieku. Jak wskazuje jednak wielu badaczy, m.in. Karl Müller, tendencje radykalnie konstruktywistyczne można było zidentyfikować już znacznie wcześniej. I tak np. prace Heinza von Foerстера w Biological Computer Laboratory prowadzone w latach 60. i 70. mają radykalnie konstruktywistyczny profil⁸. A zatem dokładne wyznaczenie po-

¹ Jest to zmieniona wersja opracowania radykalnego konstruktywizmu, jakie poczyniła Marzenna Cyzman w książce *Nieznośna płynność rzeczy. Dyskurs, retoryka, interpretacja w nie-dualizującym sposobie mówienia*, Toruń 2015, s. 301–319.

² E. Kuźma, *Konstruktywizm*, [w:] *Konstruktywizm w badaniach literackich*, Kraków 2006, s. 1–12.

³ M. Wendland, *Wiele twarzy konstruktywizmu. Różnorodność stanowisk konstruktywistycznych i ich klasyfikacje*, „Kultura i Historia”, tekst dostępny na stronie: www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/5004 (dostęp: 15.11.2015).

⁴ E. Piotrowska, *Spółeczny konstruktywizm a matematyka*, Poznań 2008, s. 42.

⁵ S. Schmidt, *Rzeczywistość obserwatora*, [w:] *Radykalny konstruktywizm. Antologia*, red. B. Balicki, D. Lewiński, B. Ryż, E. Szczerbuk, Wrocław 2010, s. 243–260.

⁶ M. Fleischer, *Wprowadzenie – krótka historia konstruktywizmu*, [w:] *Radykalny konstruktywizm. Antologia*, s. 7. Fleischer operuje pojęciem konstruktywizmu, choć odnosi się konsekwentnie do radykalnego konstruktywizmu. Wendland sugeruje, że być może Fleischer wyraża w ten sposób przekonanie, iż jedyną właściwą formą konstruktywizmu jest konstruktywizm radykalny, por. www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/5004 (dostęp: 12.05.2015). Jeszcze inaczej początki i pojęcie konstruktywizmu postrzega A. Zybortowicz, por. A. Zybortowicz, *Przemoc i poznanie. Studium z nie-klasycznej socjologii wiedzy*, Toruń 1995, s. 124.

⁷ *Die erfundene Wirklichkeit*, red. P. Watzlawick, Piper, Munich 1981; E. von Glasersfeld, *An Introduction to Radical Constructivism*, [w:] *The Invented Reality: How Do We Know What We Believe We Know? (Contributions to Constructivism)*, red. P. Watzlawick, New York 1984, s. 17–40, <http://www.univie.ac.at/constructivism/EvG/papers/070.1.pdf> (dostęp: 25.11.2015).

⁸ K. H. Müller, *Non-dualistic? Radical Constructivist?*, „Constructivist Foundations”, Vol. 3, No. 3 (July 2008): *The Non-dualizing Philosophy of Josef Mitterer*, red. A. Riegler, S. Weber, s. 181–191.

czątków radykalnego konstruktywizmu jest właściwie niemożliwe, zwłaszcza kiedy weźmiemy pod uwagę, wskazywaną już przez nas powyżej, różnorodność stanowisk radykalnie konstruktywistycznych. Mamy tu bowiem i biologicznie ukierunkowany radykalny konstruktywizm Humberta Maturany oraz Francisca Vareli, i radykalny konstruktywizm w obszarze dociekań filozoficznych, przede wszystkim dzięki samemu Glasersfeldowi, i radykalny konstruktywizm ukierunkowany na badanie systemów społecznych Nicklasa Luhmanna⁹. Sigfriedowi Schmidtowi zawdzięczamy natomiast projekt literaturoznawstwa empirycznego¹⁰.

W związku z tym postaramy się wyznaczyć pojęcie radykalnego konstruktywizmu w sposób najbardziej ogólny, tak, by w jego ramach znalazło się miejsce dla owych różnych stanowisk badawczych. Za zasadne uznajemy również określenie pojęcia zakresowo szerszego od radykalnego konstruktywizmu, mianowicie konstruktywizmu. Przyjmujemy zatem, że:

1. Konstruktywizm to umowna nazwa wskazująca te tendencje poznawcze, które funduje założenie o konstrukcyjnym, nie-reprezentacjonistycznym charakterze poznania/wiedzy.
2. W poszczególnych odmianach konstruktywistycznych różnie rozumie się zakres wytwarzanej wiedzy (wiedza naukowa, wiedza potoczna). W prowadzonych rozważaniach stosuje się także różne słowniki opisu, np. tę odmianę konstruktywizmu, jaką reprezentują badania Maturany, można określić, za Josefem Mittererem, jako biokonstruktywizm, wyznacza je bowiem słownictwo z zakresu biologii i neurofizjologii¹¹.
3. Przedmiot poznania jest konstruowany czy współkonstruowany, kwestią różnie rozumianą w pismach konstruktywistycznych pozostaje natomiast to, jak jest on dokładnie kreowany i jakie czynniki odgrywają tu rolę zasadniczą (ostatnio, w ramach tzw. postkonstruktywizmu, daje się zauważyć odejście od języka, kultury i społeczeństwa jako jedynych substratów konstruowania w kierunku czynników pozaludzkich, nazwanych przez Brunona Latoura *non-humans*¹²).
4. Radykalny konstruktywizm jest odmianą konstruktywizmu, znajduje się więc w tym samym obszarze poznawczym, co neopragmatyzm Richarda Rorty'ego czy Stanleya Fisha. Można go ujmować zarówno synchronicznie, analizując tu i teraz rozwijane tendencje badawcze, jak i diachronicznie, np. filozofia Giambattisty Vica jest niewątpliwie konstruktywistycznej proveniencji¹³.

⁹ Müller wymienia najważniejszych badaczy, którzy są związani z radykalnym konstruktywizmem; ibidem, s. 182.

¹⁰ S. Schmidt, *Od tekstu do systemu. Zarys konstruktywistycznego (empirycznego) modelu nauki o literaturze*, przeł. P. Wolski, [w:] *Konstruktywizm w badaniach literackich*, s. 199–219. Prace Schmidta są także słabo obecne w polskim dyskursie literaturoznawczym, choć trzeba wspomnieć, że przekład jego tekstu *Interpretacja – fikcyjność – fikcjonalność* pojawił się już w 1986 roku w antologii *Współczesna myśl literaturoznawcza w Republice Federalnej Niemiec. Antologia*, wyb., oprac., wstęp H. Orłowski, przeł. M. Łukasiewicz, W. Białik, M. Przybecki, Warszawa 1986, s. 130–147.

¹¹ Por. M. Wendland, *Wiele twarzy konstruktywizmu. Różnorodność stanowisk konstruktywistycznych i ich klasyfikacje*.

¹² Na temat postkonstruktywizmu zob.: E. Bińczyk, *(Post)konstruktywizm na temat technonauki*, „Avant” 2013, vol. IV, 2 (online: <http://avant.edu.pl/wp-content/uploads/E-Binczyk-Postkonstruktywizm.pdf>).

¹³ Ale nie są oczywiście radykalnie konstruktywistyczne.

5. Za Bogdanem Balickim przyjmujemy następujące cechy konstytutywne radykalnego konstrukttywizmu:
 - a) poznanie polega na rozwijaniu zdolności i możliwości przystosowawczych w celu przeżycia w określonym środowisku (tu kluczowym pojęciem jest wiabilność);
 - b) rzeczywistość ma charakter konstrukcyjny i stanowi efekt *kognicji* (poznania)¹⁴ systemów żywych; operacje ich systemów nerwowych zachodzą jednak w kontekście społecznym, co wpływa na to, że pewne z nich, te gwarantujące wiabilność, utrwalają się i stabilizują;
 - c) systemy żywe i społeczeństwo są autopoietyczne¹⁵ (czyli samosprawcze) i samoreferencyjne, w wyniku autoobserwacji reprodukują wzorce funkcjonowania¹⁶.

Tak rozumiany radykalny konstrukttywizm w przestrzeni polskiego dyskursu naukowego wydaje się słabo obecny, choć możemy wskazać kilka znakomitych prac wyrastających z jego tradycji. Teorią systemową Luhmanna inspirowane są prace badacza komunikacji i kultury Michaela Fleischera¹⁷, Dominika Lewińskiego i Bartosza Ryża. Ci ostatni przebadali polskie literaturoznawstwo strukturalistyczne z perspektywy konstrukttywistycznej¹⁸. Radykalnie konstrukttywistyczny profil mają także niektóre artykuły Erazma Kuźmy i Andrzeja Skrendy¹⁹, a także prace Andrzeja Dąbrówki, który podjął pierwszą próbę zastosowania perspektywy konstrukttywistycznej w badaniach literatury dawnej²⁰. Na szczególną uwagę zasługuje książka Adama Skibińskiego *Homo Significus. Autorozprawa o poznaniu-języku*, bo zostaje w niej sformułowany pierwszy w polskiej refleksji projekt *systemowo-konstrukttywistycznej nauki o języku i poznaniu*, wywiedziony z dokładnej analizy m.in. pism Glasersfelda i Maturany²¹. Konstrukttywistyczną, nie-kla-

¹⁴ W pracach polskich radykalnych konstrukttywistów, jak Fleischer czy Balicki, funkcjonuje słowo *kognicja* jako kalka z języka niemieckiego czy angielskiego. Odpowiada ono polskimi słowami: *poznanie, proces poznania*.

¹⁵ W literaturze przedmiotu można zidentyfikować dwa rodzaje zapisu tego słowa: autopoietyczny i autopoietyczny. Decydujemy się na pierwszy wariant.

¹⁶ B. Balicki, *Nauka (o literaturze) z punktu widzenia radykalnego konstrukttywizmu*, [w:] *Wzorce postrzegania rzeczywistości w nauce i społeczeństwie*, red. B. Płonka-Syroka, Warszawa 2008, s. 210–211. Por. tu także bardziej rozbudowany opis radykalnego konstrukttywizmu.

¹⁷ Zob. np. M. Fleischer, *Teoria kultury i komunikacji. Systemowe i ewolucyjne podstawy*, przeł. M. Jaworowski, Wrocław 2002; idem, *Ogólna teoria komunikacji*, przeł. M. Burnecka, M. Fleischer, Wrocław 2007; idem, *Media w perspektywie konstrukttywizmu*, „Kultura i Komunikacja” 2005, nr 1/2, s. 10–33.

¹⁸ D. Lewiński, *Strukturalistyczna wyobraźnia metateoretyczna. O procesach paradygmatyzacji w polskiej nauce o literaturze po 1958 roku*, Kraków 2004; B. Ryż, *Koncepcja języka teoretycznoliterackiego strukturalistów polskich*, Wrocław 2013.

¹⁹ E. Kuźma, *Strona czynna i bierna procesu literackiego i artystycznego. Na przykładzie historii ekspresjonizmu*, „Pamiętnik Literacki” 1991, z. 2, s. 123–141; A. Skrendo, *Tożsamość w perspektywie konstrukttywizmu*, [w:] *Narracja i tożsamość (II). Antropologiczne problemy literatury*, red. W. Bolecki, R. Nycz, Warszawa 2004, s. 56–67; A. Zybortowicz, *Przemoc i poznanie*. Kuźma w części antologii *Konstrukttywizm w badaniach literackich* pt. *Konstrukttywizm wymienia także inne prace: A. Łebkowskiej, K. Bartoszyńskiego i T. Walas (s. 8–10)*. Por. także: K. Kasztenna, *Z dziejów formy niemożliwej: wybrane problemy historii i poetyki polskiej powojennej syntezy historycznoliterackiej*, Wrocław 1995, a także tom *Konstrukttywizm w humanistyce*, red. A. Pałubicka, A. Kowalski, Bydgoszcz 2003. W niektórych pracach o edukacji pojawiają się wzmianki o radykalnym konstrukttywizmie, zob. np. S. Dylak, *Konstrukttywizm jako obiecująca perspektywa kształcenia nauczycieli* – tekst dostępny w wersji pdf na stronie <http://www.cen.uni.wroc.pl/teksty/konstrukcja.pdf>. W 2012 roku ukazał się ponadto specjalny numer „Principiów”, których pierwsza część jest skoncentrowana wokół zagadnienia konstrukttywizmu w naukach społecznych, por. „Principia” 2012, t. LVI.

²⁰ A. Dąbrówka, *Konstrukttywizm w badaniach literatury dawnej*, „Nauka” 2009, nr 3, s. 133–154.

²¹ A. Skibiński, *Homo Significus. Autorozprawa o poznaniu-języku*, Warszawa 2003.

syczną, komparatystykę zaproponował z kolei Adam Kola²², polski slawista, choć nie odnosi się on do radykalnego konstruktywizmu.

Warto wspomnieć, że z inicjatywy pracowników Instytutu Filozofii UMK została założona *Toruńska Szkoła Konstruktywizmu*. Badacze w niej skupieni wskazują w manifestacji jako źródło swych inspiracji nie-dualizującą filozofię Mitterera, koncepcje Rorty'ego, Foucaulta i Flecka²³. Perspektywa konstruktywistyczna i radykalnie konstruktywistyczna, właściwe jej sposoby opisu i słowniki, jest stosowana podczas analizy rozmaitych zjawisk z obszaru humanistyki. Oczywiście w porównaniu z dyskursem formułowanym w obszarze języka niemieckiego polski dorobek konstruktywistyczny jest niewielki. Niemcy i Austria to jednak te kraje, w których konstruktywizm się narodził i w największym stopniu rozwinął. Rodzimy dyskurs jest natomiast inaczej ufundowany i czerpie z tradycji tu mocniej obecnych, jak choćby badania szkoły lwowskiej i dociekania logików. Tymczasem niemieckiemu kręgowi kulturowemu bliższe są dociekania Wittgensteina, Kuhna czy też Heideggera, które przełamały dominujący w polskim obszarze dyskurs metafizyczny. Wprowadzie to idee polskiego uczonego Ludwika Flecka zapoczątkowując nowoczesną, konstruktywistyczną socjologię wiedzy²⁴, lecz z wielu różnych przyczyn nie dane im było zyskać należytej uwagi w Polsce²⁵. Przypomnijmy tylko, że to właśnie Fleckowi zawdzięczamy negację tezy o poznawczej autonomii jednostki. Każdy akt poznawczy w sposób aprobatywny lub negujący jest związany z aktami go poprzedzającymi, z tradycją dziedziny, którą uprawia badacz, ze stylem myślowym określonych grup społecznych (*Denkkollektiv*), w obrębie których funkcjonuje jednostka. Idee Flecka są prekursorskie względem ustaleń Kuhna czy właśnie dociekań radykalnych konstruktywistów²⁶.

Poświadczeniem integrowania się polskiej wspólnoty konstruktywistycznej jest przedkładany zbiór tekstów. Jedynie częściowo został on zainspirowany radykalnym konstruktywizmem (do tego zbioru przynależą prace Bogdana Balickiego, Marzenny Cyzman, Andrzeja Dąbrówki i Bartosza Ryża), ważne są bowiem dla niego również inspiracje płynące z amerykańskiego neopragmatyzmu spod znaku Rorty'ego i Fisha. To właśnie ten

²² A. Kola, *Nie-klasyczna komparatystyka. W stronę nowego paradygmatu*, „Teksty Drugie” 2008, z. 1/2, s. 56–74.

²³ Zob. *Toruńska Szkoła Konstruktywizmu. Manifest*, „Przegląd Kulturoznawczy” 2013, nr 1. Przy okazji warto także wspomnieć o inicjatywie Bogdana Balickiego, który prowadzi stronę na Facebooku poświęconą radykalnemu konstruktywizmowi, por. <https://www.facebook.com/pages/Konstruktywizm/101614959909163>. Balicki był także jednym z inicjatorów Międzyinstytutowego Koła Naukowego Teoretyków Literatury „obserwator/beobachter” Uniwersytetu Wrocławskiego. Koło organizowało cykliczne konferencje i wydało tomy: *Anatomia dyskursu*, red. B. Balicki, B. Ryż, E. Szczerbuk, Wrocław 2008; *Kultura w nauce o literaturze. Wiedza o literaturze z punktu widzenia obserwatora IV*, red. B. Balicki, B. Ryż, E. Szczerbuk, Wrocław 2009; *Obserwacja systemu i badania empiryczne. Wiedza o literaturze z punktu widzenia obserwatora II*, red. B. Balicki, D. Lewiński, B. Ryż, E. Szczerbuk, Wrocław 2006.

²⁴ L. Fleck, *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache. Einführung in die Lehre vom Denkstil und Denkkollektiv*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1980; idem, *Powstanie i rozwój faktu naukowego. Wprowadzenie do nauki o stylu myślowym i kolektywie myślowym*, przeł. M. Tuskiewicz, Lublin 1986.

²⁵ Polemikę z tezami Flecka podjęli jedynie: Izydora Dąbska (*Czy intersubiektywne podobieństwo wrażeń zmysłowych jest niezbędnym założeniem nauk przyrodniczych?*, „Przegląd Filozoficzny” 1937, t. 40, z. 3, s. 288–294), Leon Chwistek (*Ciekawa książka*, „Pion” 1936, nr 33, s. 6–7) i Tadeusz Bilikiewicz – *Uwagi nad artykułem L. Flecka „Nauka a środowisko”*, „Przegląd Współczesny” 1939, nr 8/9, s. 157–167; idem, *Odpowiedź na replikę L. Flecka*, „Przegląd Współczesny” 1939, nr 8/9, s. 175–176; L. Fleck, *Odpowiedź na uwagi T. Bilikiewicza*, „Przegląd Współczesny” 1939, nr 8/9, s. 168–174. Reakcja polskiego środowiska filozoficznego na koncepcję Flecka była właściwie żadna.

²⁶ Kuhn wspomina nazwisko Flecka w przedmowie do swojego dzieła, por. T. Kuhn, *Struktura rewolucji naukowych*, przeł. H. Ostromecka, Warszawa 2009.

nurt w teorii literatury ustanawia zerwanie z ideą tekstu jako bytu osobnego i przynosi ideę zespolenia tekstu i kontekstu w hybrydę tekstu-w-kontekście (w tym paradygmacie mieszczą się artykuły Dariusza Brzostka i Tomasza Szymona Markiewki). Pozostała część prac to projekty historycznoliterackie, dla których konstruktywizm stanowi inspirację do stworzenia własnych odczytań dzieł kanonicznych (artykuły Łukasza Lipińskiego, Krzysztofa Obremskiego, Witolda Wojtowicza). Osobną całość tworzą artykuły Pawła Bohuszewicza i Adama F. Koli, które, na różne sposoby, podejmują wysiłek połączenia strukturalizmu i konstruktywizmu w celu przeformułowania idei autora (Bohuszewicz) i w analizie tekstów o bitwie na Kosowym Polu pojętych jako mit (Kola).

Niektóre spośród zebranych w tym numerze tekstów w zmienionej (krótszej) postaci zostały wygłoszone podczas zorganizowanej w styczniu 2015 roku przez Zakład Literatury Staropolskiej Instytutu Literatury Polskiej UMK w Toruniu konferencji „Literatura dawna a współczesne słowniki teoretyczne”. Było to drugie spotkanie z tego cyklu – poświęcono je właśnie konstruktywizmowi. Otworzył je Andrzej Szahaj referatem „O interpretacji”. *Autorskie dopowiedzenia*, po którym odbyła się dyskusja (recenzję książki dla potrzeb prezentowanego numeru napisał Sławomir Iwasów), a w części właściwej swoje referaty wygłosili: Paweł Bohuszewicz, Łukasz Lipiński, Adam F. Kola, Tomasz Szymon Markiewka i Krzysztof Obremski. Spotkanie zamknęła dyskusja wokół artykułu Andrzeja Dąbrówki *Konstruktywizm w badaniach literatury dawnej* z gościnnym udziałem autora (jej zapis również drukujemy).

Bibliografia

- Anatomia dyskursu*, red. B. Balicki, B. Ryż, E. Szczerbuk, Wrocław: Atut, 2008.
- Balicki Bogdan, *Nauka (o literaturze) z punktu widzenia radykalnego konstruktywizmu*, [w:] *Wzorce postrzegania rzeczywistości w nauce i społeczeństwie*, red. B. Płonka-Syroka, Warszawa: DiG, 2008.
- Bilikiewicz Tadeusz, *Odpowiedź na replikę L. Flecka*, „Przegląd Współczesny” 1939, nr 8/9.
- Bilikiewicz Tadeusz, *Uwagi nad artykułem L. Flecka „Nauka a środowisko”*, „Przegląd Współczesny” 1939, nr 8/9.
- Bińczyk Ewa, *(Post)konstruktywizm na temat technonauki*, „Avant” 2013, vol. IV, 2 (online: <http://avant.edu.pl/wp-content/uploads/E-Binczyk-Postkonstruktywizm.pdf>).
- Chwistek Leon, *Ciekawa książka*, „Pion” 1936, nr 33.
- Cyzman Marzenna, *Nieznośna płynność rzeczy. Dyskurs, retoryka, interpretacja w nie-dualizującym sposobie mówienia*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe UMK, 2015.
- Dąbrówka Andrzej, *Konstruktywizm w badaniach literatury dawnej*, „Nauka” 2009, nr 3.
- Dąmbska Izidora, *Czy intersubiektywne podobieństwo wrażeń zmysłowych jest niezbędnym założeniem nauk przyrodniczych?*, „Przegląd Filozoficzny” 1937, t. 40, z. 3.
- Die Erfundene Wirklichkeit*, red. P. Watzlawick, Munich: Piper, 1981.
- Dylak Stanisław, *Konstruktywizm jako obiecująca perspektywa kształcenia nauczycieli*: <http://www.cen.uni.wroc.pl/teksty/konstrukcja.pdf>.
- Fleck Ludwik, *Entstehung und Entwicklung einer wissenschaftlichen Tatsache. Einführung in die Lehre vom Denkstill und Denkkollektiv*, Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1980.
- Fleck Ludwik, *Odpowiedź na uwagi T. Bilikiewicza*, „Przegląd Współczesny” 1939, nr 8/9.

- Fleck Ludwik, *Powstanie i rozwój faktu naukowego. Wprowadzenie do nauki o stylu myślowym i kolektywie myślowym*, przeł. M. Tuszkiewicz, Lublin: Wydawnictwo Lubelskie, 1986.
- Fleischer Michael, *Ogólna teoria komunikacji*, przeł. M. Burnecka, M. Fleischer, Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2007.
- Fleischer Michael, *Teoria kultury i komunikacji. Systemowe i ewolucyjne podstawy*, przeł. M. Jaworowski, Wrocław: Dolnośląska Szkoła Wyższa Edukacji Towarzystwa Wiedzy Powszechnej, 2002.
- Fleischer Michael, *Wprowadzenie – krótka historia konstruktywizmu*, [w:] *Radykalny konstruktywizm. Antologia*, red. B. Balicki, D. Lewiński, B. Ryż, E. Szczerbuk, Wrocław: Gajt, 2010.
- Fleischer Michael, *Media w perspektywie konstruktywizmu*, „Kultura i Komunikacja” 2005, nr 1/2.
- Glaserfeld Ernst von, *An Introduction to Radical Constructivism*, [w:] *The Invented Reality: How Do We Know What We Believe We Know? (Contributions to Constructivism)*, red. P. Watzlawick, New York: Norton, 1984, <http://www.univie.ac.at/constructivism/EvG/papers/070.1.pdf>.
- Kasztenna Katarzyna, *Z dziejów formy niemożliwej: wybrane problemy historii i poetyki polskiej powojennej syntezy historycznoliterackiej*, Wrocław: Towarzystwo Przyjaciół Polonistyki Wrocławskiej, 1995.
- Kola Adam, *Nie-klasyczna komparatystyka. W stronę nowego paradygmatu*, „Teksty Drugie” 2008, z. 1/2.
- Konstruktywizm w humanistyce*, red. A. Pałubicka, A. Kowalski, Bydgoszcz: Epigram, 2003.
- Kuhn Thomas, *Struktura rewolucji naukowych*, przeł. H. Ostromęcka, Warszawa: Aletheia, 2009.
- Kultura w nauce o literaturze. Wiedza o literaturze z punktu widzenia obserwatora IV*, red. B. Balicki, B. Ryż, E. Szczerbuk, Wrocław: Atut, 2009.
- Kuźma Erazm, *Konstruktywizm*, [w:] *Konstruktywizm w badaniach literackich*, red. A. Skrendo, E. Kuźma, J. Madejski, Kraków: Universitas, 2006.
- Kuźma Erazm, *Strona czynna i bierna procesu literackiego i artystycznego. Na przykładzie historii ekspresjonizmu*, „Pamiętnik Literacki” 1991, z. 2.
- Lewiński Dominik, *Strukturalistyczna wyobraźnia metateoretyczna. O procesach paradygmatyzacji w polskiej nauce o literaturze po 1958 roku*, Kraków: Universitas, 2004.
- Ryż Bartosz, *Koncepcja języka teoretycznoliterackiego strukturalistów polskich*, Wrocław: Wydawnictwo Fundacji „Projekt Nauka”, 2013.
- Müller Karl H., *Non-dualistic? Radical Constructivist?*, „Constructivist Foundations”, Vol. 3, No. 3 (July 2008): *The Non-dualizing Philosophy of Josef Mitterer*, red. A. Riegler, S. Weber.
- Obserwacja systemu i badania empiryczne. Wiedza o literaturze z punktu widzenia obserwatora II*, red. B. Balicki, D. Lewiński, B. Ryż, E. Szczerbuk, Wrocław: Atut, 2006.
- Piotrowska Ewa, *Spółeczny konstruktywizm a matematyka*, Poznań: Wydawnictwo Naukowe Instytutu Filozofii UAM, 2008.
- Schmidt Sigfried, *Interpretacja – fikcyjność – fikcjonalność*, [w:] *Współczesna myśl literaturoznawcza w Republice Federalnej Niemiec. Antologia*, wyb., oprac. i wstęp H. Orłowski, przeł. M. Łukasiewicz, W. Bialik, M. Przybecki, Warszawa: Czytelnik, 1986.
- Schmidt Sigfried, *Od tekstu do systemu. Zarys konstruktywistycznego (empirycznego) modelu nauki o literaturze*, przeł. P. Wolski, [w:] *Konstruktywizm w badaniach literackich*, red. A. Skrendo, E. Kuźma, J. Madejski, Kraków: Universitas, 2006.
- Schmidt Sigfried, *Rzeczywistość obserwatora*, [w:] *Radykalny konstruktywizm. Antologia*, red. B. Balicki, D. Lewiński, B. Ryż, E. Szczerbuk, Wrocław: Gajt, 2010.
- Skibiński Adam, *Homo Significus. Autorozprawa o poznaniu-języku*, Warszawa: Wydawnictwo Imex-Graf, 2003.
- Skrendo Andrzej, *Tożsamość w perspektywie konstruktywizmu*, [w:] *Narracja i tożsamość (II). Antropologiczne problemy literatury*, red. W. Bolecki, R. Nycz, Warszawa: Fundacja

„Centrum Międzynarodowych Badań Polonistycznych”, Instytut Badań Literackich PAN, 2004.

Toruńska Szkoła Konstrukttywizmu. Manifest, „Przegląd Kulturoznawczy” 2013, nr 1.

Wendland Michał, *Wiele twarzy konstrukttywizmu. Różnorodność stanowisk konstruktivistycznych i ich klasyfikacje*, „Kultura i Historia”, www.kulturaihistoria.umcs.lublin.pl/archives/5004.

Zybertowicz Andrzej, *Przemoc i poznanie. Studium z nie-klasycznej socjologii wiedzy*, Toruń: Wydawnictwo UMK, 1995.

Jean-Marc Caracci, Berlin 2008-1